

Т. В. Будко
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

*Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України*

НАУКОЗНАВЧІ ТА МОВНІ ВИМОГИ ДО СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК

Розглянуто наукознавчі та мовні вимоги до експертних методик, незалежно від галузі судово-експертного знання. З позицій наукознавства, на прикладах з криміналістики та судової експертології, приділяється увага проблемам методологічних засад судових експертиз, класифікації спеціальних знань, визначенню основних понять експертного дослідження, диференціації понять, дефініцій, термінів тощо. Розглядаються проблеми чіткості, ясності, однозначності мовних засобів, які використовуються під час створення судово-експертних методик.

Відкритість переважної більшості судових процесів у сучасному українському суспільстві, їх змагальність, висвітлення у засобах масової інформації вимагають від будь-якої експертної методики, перш за все, її зрозумілості, прозорості не тільки для фахівців, а й для співробітників правоохоронних, правозахисних органів, суддів, кожного учасника досудового та судового слідства, журналістів тощо. Тут не йдеться про якийсь примітивізм, спрощеність викладення матеріалу — експертизи призначаються саме тому, що для вирішення певних питань необхідні глибокі спеціальні знання (зі своїм специфічним понятійно-категоріальним апаратом, методами, засобами тощо), якими не володіють слідчий, прокурор, адвокат, суддя. Однак, висновок експерта є тільки джерелом доказів, а не доказом, він потребує правової оцінки, яку здійснюють уповноважені на те особи, які не мають спеціальних знань у галузі судової експертизи. Зрозуміло, що юрист не зможе оцінити гносеологічну складову експертизи і, відповідно, методики, покладеної в основу експертного дослідження. Для цього існує процедури призначення повторної експертизи, офіційні звернення до інших спеціалістів за консультаціями, роз'ясненнями тощо. В той же час будь-яка людина з достатнім рівнем освіти, де обов'язковою складовою є вивчення філософії, логіки зможе оціни-

ти логічність, послідовність, наукову обґрунтованість, ступінь апробованості методики, чіткість, однозначність її основних дефініцій, побачити змістовні протиріччя, виявити суб'єктивізм у підходах і т.ін.

Загальновідомо, що на сьогоднішній день всі судові експертизи поділяються на криміналістичні та некриміналістичні. Більшість криміналістичних експертиз виникла в надрах криміналістики й продовжує розвиватися на засадах теорії, методології цієї науки, де чітко визначені поняття «властивість», «відтворення», «слід», «ознака», «ідентифікація» та інші, розроблені ясні критерії класифікації об'єктів, їх ознак, впроваджені єдині для всіх криміналістичних експертиз підходи до здійснення самого процесу експертного дослідження тощо [1; 2; 3; 5].

Одночасно, що є цілком природнім, спостерігається явище поступового виокремлення експертиз з класу криміналістичних у самостійні класи зі своєю базовою та предметною науками. Для таких новоявлених судових експертиз криміналістичні знання залишаються суттєвою частиною їх предметних наук.

Що ж стосується традиційно некриміналістичних судових експертиз (таких, як судово-психологічна, судово-біологічна, судово-медична, судово-економічна тощо), то їх понятійно-категоріальний апарат, методичне забезпечення походять, насамперед, з материнських (базових) наук — психології, біології, медицини, економіки. Криміналістика (а точніше — теорія криміналістичної ідентифікації), теорія судових експертиз або судова експертологія, виконують тут методологічну функцію, яка дозволяє систематизувати існуючі та утворювати нові знання у контексті вирішення завдань правоохоронних, правозахисних та судових органів. Коли цією функцією нехтують, структура експертного знання в частині його базових понять і, відповідно, термінології суттєво відхиляються від прийнятих в юридичних науках, що спричиняється до певних вад в оцінці висновків експертів, експертних методик слідчими, судьями, або взагалі унеможлиблює процес адекватної юридичної оцінки таких висновків та методик. Наприклад, в криміналістиці, теорії судових експертиз чітко визначені поняття «ідентифікаційна ознака», «загальна ознака», «окрема ознака», «діагностична ознака» тощо, тому поява у методиках таких термінів, як «визначальна ознака», «критеріальна ознака», «основна ознака», які красиві за формою та неоднозначні за об'єктивним змістом з позицій наукознавства, не сприятиме піз-

нанню істини у судовому слідстві, а скоріше загонить це пізнання у глухий кут термінологічних дебатів між самими ж експертами, з одного боку, та юристами — з іншого.

Експертна методика за своєю природою має подвійну сутність: як реалізація науково-прикладного знання і як результат нормотворчої діяльності у вигляді обов'язкових приписів тощо. Звідси й комплексний характер вимог до її оформлення, структури, змісту.

Оформлення будь-якої експертної методики здійснюється у суміші офіційно-ділового, наукового (взагалі та юридичного — зокрема) стилів.

Головна риса офіційно-ділового стилю — стандартність форм, в яких реалізується та чи інша інформація. Офіційний документ має бути написаний так, щоб у ньому легко було знайти необхідну інформацію. Стандартизація структури експертної методики, її заголовків, рубрик, інших складових дозволить вільно орієнтуватися в ній споживачів, а в майбутньому — сприятиме її частковій (у вигляді певних бланків) або повній автоматизації.

Яскравою рисою наукового стилю є наявність великої кількості спеціальних термінів, значення яких завжди визначене більш суворо та вузько, ніж значення звичайних слів, що забезпечує точність розуміння змісту наукової інформації. Також невід'ємною складовою наукових текстів є так звані метатекстові обороти, коли автор повідомляє читача про те, як організований текст його наукового повідомлення («У наступному підрозділі ми розглянемо...», «Як зазначалося у Висновках до Розділу I...», «Тепер проаналізуємо точку зору вітчизняних науковців з питань...» і т.ін.), що дозволяє витримувати чітку логічну послідовність викладу матеріалу, уникати повторювань.

Загальними рисами обох стилів є використання дефініцій, створених виключно за правилами логіки, відповідність змісту, значення дефініції фрагменту дійсності, що визначається, відсутність емоційного забарвлення, чіткість, ясність, однозначність, бажано — несинонімічність (не може бути, наприклад, замість «завідомо неправдивий висновок» — «свідомо неправдивий висновок» або в одному місці «ознака», в іншому — «характеристика» чи «риса» стосовно одного й того самого поняття), стереотипність використаних мовних одиниць (наприклад, однотипність формулювань висновків), логічність та обґрунтованість викладу.

Коли в експертній методиці використовується певне вже існуюче поняття або пропонується впровадити в експертну практику

нові поняття і, відповідно, нові дефініції (визначення), терміни, слід пам'ятати, що:

поняття — це цілісна сукупність суджень, тобто думок, в яких щось стверджується про відмітні ознаки досліджуваного об'єкту, ядром якої є судження про найзагальніші й одночасно істотні ознаки цього об'єкту;

дефініція вужче поняття, тому що в дефініції відбиваються не всі елементи поняття, а найістотніші. Якщо поняття — це форма абстрактного мислення, то дефініція — це мовленнєве оформлення змісту поняття;

термін — точна назва чітко визначеного поняття, а також спеціальне слово або вислів, прийняте для позначення чогось у тому чи іншому середовищі, професії. Необхідна якість наукового терміна — його усталена однозначність [4, с. 456, 141, 594].

Для того, щоб вивести певне поняття, необхідно дотримуватися правил ділення об'єму поняття.

Насамперед, визначаються з підставами ділення понять: при одному й тому ж діленні слід дотримуватися однієї і тієї ж самої підстави. Так, наприклад, об'єм поняття «сліди» за підставою «слідоутворюючі об'єкти» можна поділити на «сліди людини», «сліди тварини», «сліди предметів». В розповсюдженій у підручниках криміналістики класифікації «слідів» на «сліди людини», «сліди тварини», «сліди засобів вчинення злочинів» спостерігається ділення поняття за різними підставами — за класами об'єктів (люди і тварини), які, відповідно, можуть бути як об'єктами злочинного посягання, так і злочинцями, свідками злочину, не стосуватися взагалі злочину, та за об'єктами, за допомогою яких був вчинений злочин. Вибір тієї чи іншої підстави для кожного ділення визначається цілями, які ставить експерт в процесі вивчення предметів матеріального світу. Так, наприклад, у біолога з'явилася мета дослідити тварин з точки зору температури їх тіла, і поняття «тварини» розділилося на поняття «теплокровні тварини» та «холоднокровні тварини». Щоб ділення об'єму поняття мало практичну цінність, в якості підстави слід обирати не випадкову, а істотну ознаку.

Ділення понять має бути розмірним, тобто об'єм понять, які виникли в результаті ділення, у своїй сукупності повинні дорівнювати об'єму поділеного поняття [4, с. 137–138]. Порушення цього правила призводить до помилок — 1) неповного ділення, коли, наприклад, експертні задачі поділяють на ідентифікаційні та класифікаційно-ді-

агностичні, хоча насправді існують ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні та ситуаційні задачі; 2) розширеного ділення, коли, наприклад, під час ділення поняття «хлібні злаки» до видових понять «пшениця», «жито», «ячмінь» додають «мітлицю», що відноситься до кормових злаків.

Члени ділення повинні виключати одне одного, тобто кожний окремих предмет має знаходитися тільки в об'ємі одного видового поняття та в ніякому разі не бути складовою, елементом іншого видового поняття [4, с. 137–138]. За цим правилом неможна розкласифікувати за механізмом утворення сліди рук на поверхневі, об'ємні, нашарування, відшарування, локальні, периферичні, тому що сліди нашарування та відшарування за своєю природою також є об'ємними, локальні ж сліди можуть бути як об'ємними, так і поверхневими.

Ділення понять повинне бути безперервним. Наприклад, якісь предмети поділяються на класи, класи поділяються на роди, роди — на види, види — на підвиди і так далі. Якщо почати поділяти предмети одразу на види, не визначивши, до якого класу вони відносяться, то таке порушення правила безперервності ділення понять називається стрибком ділення. Класичним прикладом такого стрибка у діленні понять є розробка видів, підвидів нових експертиз без визначення їх класу, а тому формальне їх віднесення до криміналістичних, хоча вони базуються на знаннях криміналістики лише з методологічної точки зору. Або визначення певного класу експертиз і перехід на класифікацію їх за групами задач, оминаючи ділення на роди тощо.

У визначенні понять (тобто у дефініціях) не можна припускатися таких помилок:

- занадто широке визначення (наприклад, предметом судово-авторознавчої експертизи тексту є фактичні дані про особу його автора, особу автора тексту може вивчати і судово-психологічна експертиза) або занадто вузьке визначення (фоноскопічна експертиза — це криміналістична експертиза, а хіба можна її провести лише на рівні криміналістичних знань?);
- тавтологія у визначенні, коли певне поняття визначається через самого себе (наприклад, «сліди *ніг* — це сліди, які залишені босими, взутими або одягненими у панчохи, шкарпетки *ногами*»; «*лінчувати* — це віддати суду *Лінча*»; «*масло* — це *масляниста* консистенція»; «*електронний монтаж* — це *монтаж*, під час якого сигнали, що відповідають *монтажному* переходу, формуються *електронним шляхом*»);

- визначення невідомого через невідоме («Дактилоскопія — це наука, яка широко використовується в кримінології». Кому невідомо, що таке дактилоскопія, тому невідомо і, що таке кримінологія; «репрографічні пристрої працюють за принципом електрографії»);
- неясність, розпливчастість ознак, що входять до визначення поняття («Об'єкти пізнавальної діяльності експертів можуть бути поділені на три групи — група *власних* об'єктів, група *технологічних* об'єктів та група *набутих* об'єктів»).

Під час доведення, структурування висновків неможна припускати помилок поспішного узагальнення, вдаватися до суперечливих аргументів тощо. Взагалі перед створенням експертної методики слід відновити свої знання у галузях методології філософії, наукознавства та логіки, чітко розібратися у таких базових поняттях експертології та криміналістики, як властивості та ознаки об'єктів експертного дослідження, механізми слідоутворення, підстави класифікацій слідів, ознак, видів експертиз, видів експертних задач, експертні помилки тощо.

Ще не так давно зазначені елементи базових філософських, логічних, юридичних знань були необхідною складовою не тільки програми підготовки судових експертів МВС України для проведення криміналістичних видів експертиз, а й інших фахівців, які отримали вищу освіту не на експертних, а біологічних, філологічних, хімічних, фінансово-економічних тощо факультетах ВНЗ, а потім у встановленому порядку проходили перепідготовку з метою набуття кваліфікації судового експерта. На жаль, зараз все частіше стикаєшся як з формальним підходом до підбору експертних кадрів, так і їх перепідготовки. Неабияка кількість експертів залишається «у полоні» знань материнської науки, при проведенні експертних досліджень використовує тільки її методи, що часто спричиняється до висновків, віддалених від поставлених перед експертом завдань, до висновків, які самі потребують розтлумачення. Таке становище справ, наприклад, спостерігається у судово-лінгвістичній експертизі щодо наявності чи відсутності в текстах закликів до повалення конституційного ладу, насильницького захоплення державної влади, зміни меж території України, щодо пропаганди війни, розпалювання міжконфесійної ворожнечі тощо. Відмежовування від юридичної практики, небажання вникати у потреби правоохоронних органів, а звідси — відсутність спільної мови зі співробітниками зазначених

органів, непоодинокі випадки зверхнього до них ставлення «з позицій спеца-науковця», не сприятиме ані підвищенню ефективності боротьби зі злочинністю, яка, навпаки, не стоїть на місці, постійно вдосконалюючи свої методи діяльності, ані, тим більш удосконаленню експертних досліджень з метою створення адекватного механізму протидії правопорушенням. Методи материнських наук — це лише невелика частка експертного арсеналу, найбільш продуктивними є експертні методики, які є результатом модифікації методик, що розроблені в материнських науках, їх адаптацією до потреб здійснення правосуддя, а також експертні методики, спеціально створені для задоволення цих потреб з урахуванням необхідності подальшої їх правової оцінки слідчими, прокурорами, адвокатами, суддями, іншими учасниками процесу.

Взагалі, коли думка ясна, то і її формулювання буде чітким та зрозумілим. Будь-який термін можна розтлумачити так, що його сутність стане прозорою не тільки для вузькопрофільних спеціалістів. Створення «термінологічної стіни» між експертами та юристами чи іншими учасниками процесу неприпустиме у досудовому та судовому слідстві — йдеться не про абстрактні наукові праці, а про алгоритм вирішення питань, пов'язаних із долями людей. Нехтування загальноприйнятою юридичною термінологією, вимогами до висновків експертів, які висуває чинне процесуальне законодавство як до джерел доказів, нехтування можливостями сприйняття та оцінки висновків експертів, експертних методик з боку неспеціалістів не сприятиме пізнанню об'єктивної істини у справах, а лише ускладнюватиме процес розслідування та розкриття злочинів.

Створення експертної методики — це один із головних етапів об'єктивізації експертного досвіду та отримання нового знання. Кожен експерт має залишити після себе для наступних поколінь свій особистий досвід, акумульований у створеній ним методиці проведення певного виду експертних досліджень або в методичних рекомендаціях. Відсутність творчого підходу до своєї роботи у сфері судових експертиз рівнозначна ремісництву і, зазвичай, призводить до професійної деградації.

Список використаних джерел

1. *Винберг А. И.* О принципах классификации объектов в судебно-экспертной объектологии / *А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская* // *Методология судебной экспертизы.* — М., 1986. — С. 27–40.

2. *Винберг А. И.* Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) / *А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская:* учеб. пособие. — Волгоград, 1979. — 181 с.
3. *Клименко Н. І.* Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / *Н. І. Клименко.* — К.: Видав. Дім «Ін Юре», 2007. — 528 с.
4. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник / *Н. И. Кондаков.* — М.: Наука, 1975. — 717 с.
5. *Криміналістика: підручник* / за ред. П. Д. Біленчука. — 2-е вид., випр. і доп. — К.: Атака, 2001. — 544 с.: іл.

НАУКОВЕДЧЕСКИЕ И ЯЗЫКОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫМ МЕТОДИКАМ

Т. В. Будко

Открытость большей части судебных процессов в современном украинском обществе, их состязательность, освещение в средствах массовой информации требуют от любой судебно-экспертной методики ее понимания, ясности не только для экспертов, но и для сотрудников правоохранительных, правозащитных и судебных органов, каждого участника судебного следствия, журналистов.

Выводы эксперта являются источником доказательств, а не доказательством. Для того чтобы можно было Заключение эксперта и сделанные им выводы оценить как доказательство в рамках досудебного или судебного следствия, они должны базироваться на научно обоснованных, объективных методах или методиках с четкими и однозначными дефинициями, разъясненными последовательно и логично, чтобы быть понятными субъекту их правовой оценки. В таком ракурсе теории криминалистической идентификации и судебной экспертологии исполняют роль методологической функции при создании экспертных методик как одного из важнейших этапов объективизации экспертного опыта и получения нового знания.

Отсутствие юридического образования у экспертов, которые проводят некриминалистические виды экспертиз, должно компенсироваться соответствующей специальной экспертной подготовкой, сочетающей в себе получение необходимых элементов юридических знаний. К таким знаниям относятся основы уголовного, гражданского, административного права и других его видов, процессуальные нормы, регламентирующие проведение судебных экспертиз и их изучение в суде, криминалистика, судебная экспертология и другие. Важным компонентом специальной подготовки судебных экспертов также является освоение ими логики научного исследования, основ науковедения, правил языкового оформления работ. К сожалению, на сегодняшний день в Украине переподготовка экспертов в области некриминалистических судебных экспертиз фактически исключает получение ими вышеописанных знаний. А данная специальная подготовка свела бы к минимуму разноречивость в трактовке таких основополагающих понятий, как «свойство», «признак», «классификация признаков», «экспертная задача», «виды экспертных задач» и пр., что наблюдается во многочисленных новоявленных экспертных методиках,

позволила бы существенно улучшить доказательную часть как экспертных методик, так и непосредственно заключений экспертов.

В связи с этим в статье детально, на примерах, раскрываются ошибки научно-ведческого и логического характера, присущие криминалистической литературе, существующим экспертным методикам, а также даются рекомендации по их предотвращению.

GNOCEOLOGICAL AND LINGUSTIC REQUIRMENTS FOR FORENSIC EXPERT METHODS

T. V. Budko

The openness of most of the trials in the modern Ukrainian society, their competitiveness, comment in the media require any forensic methods to be understandable, clear not only for experts, but also for law enforcement, counsels for the defense of human rights, the judiciary, each participant of the judicial investigation, journalists.

Expert's conclusions are a source of proofs, but not a proof. In order to be able to evaluate as the proof in pre-trial or the trial, Expert opinion, conclusions should be based on scientifically grounded, objective methods or techniques with clear and unambiguous definitions, explained consistently and logically to be understandable to the subject of their legal evaluation. In this perspective the theories of criminalistic identification and forensic expertology play a role of the methodological function in creating of expert methods as one of the most important stages of objectification of expert experience and receiving new knowledge.

The lack of legal education for experts who makes not criminalistic expert searches should be compensated by the corresponding ad hoc expert training, combining elements to obtain the necessary legal knowledge. These knowledge bases are criminal, civil, administrative law etc., the procedural rules of forensic expert searches, their evaluation in court, criminalistics, forensic expertology and others. An important component of the special training of forensic experts is also studying the logic of scientific research, the foundations of the science, rules of language mounting. Unfortunately, today in Ukraine retraining of experts in the sphere of forensic not criminalistic expert searches virtually eliminates receipt of the above knowledge. And this special training minimizes the inconsistency in the interpretation of such fundamental concepts as «property», «sign», «classification of signs», «expert task», «kinds of expert tasks» and so forth, which is observed in many newly minted expert techniques, methods, would significantly improve the evidentiary part as expert techniques, and expert opinions directly.

In connection with this gnoceoological and logical errors in criminalistic and forensic literature, existing expert techniques are disclosed in detail, and the author provides recommendations for their prevention.